

КАТЕГОРІЯ

«ПРАВОВА СУБ'ЄКТНІСТЬ»

У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТА У ТЕОРІЇ ПРАВА

В. А. Січевлюк
докторант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

Наукові дослідження феномену правової суб'єктності, на наш погляд, розпочалися з появою загальної теорії права науки, що скерована на пізнання загальних, необхідних та істотних зв'язків (закономірностей), які виникають, розвиваються та припиняються у сфері державно-правових явищ і процесів, тобто приблизно з другої половини XIX ст. Наприклад, у праці А. Меркеля «Енциклопедія права», що побачила світ в 1885 р., знаходимо поняття «суб'єкт прав», який наділений «правоздатністю» [1, с. 58], «дієздатністю» та «осудністю» [1, с. 70]. Одночасно з тим, як зусиллями К. Бергбома, Л. Дюгі, Г. Кельзена та інших європейських вчених загальна теорія конституювалася у статусі провідної юридичної науки, правова суб'єктність знаходила своє постійне місце у складі її предметного поля. Належить відзначити, що розуміння сутності правової суб'єктності у значній мірі визна-

чалось методологічними установками тих шкіл, до яких належали провідні європейські правознавці. Наприклад, Г. Кельзен, теоретик концепції правового позитивізму та прихильник неокантіанської філософської традиції, послідовно розробляючи з нормативістських позицій «чисте вчення про право», визнавав вирішальне значення правопорядку та владного примусу для таких елементів правосуб'єктності, як дієздатність, деліктоздатність та правоздатність. Наводячи традиційні підходи до розуміння останніх, він відзначав, що справжня правова влада у індивідів виникає на основі загальних норм, створених через законодавство або звичай. Так, аналізуючи здатність індивіда набувати суб'єктивні повноваження договірною походження, Г. Кельзен підкреслював, що якщо «договір створює суб'єктивні права договірних сторін, відбувається це тому, що правовий порядок, уповноважуючи індивідів

укладати договори, наділяє сторони, що укладають цю угоду, правомочністю засвідчувати невиконання установлених через неї обов'язків, себто оскаржувати порушення вироблених завдяки цьому договорі правових норм через позов – себто брати участь у виробленні судового рішення, що репрезентує індивідуальну правову норму» [2, с. 170].

Спочатку теоретичні пошуки у праві відбувалися розрізнено у національному масштабі (Великобританія, Німеччина, Франція), пізніше теоретично-правовий дискурс набув загальноєвропейського виміру. Його активними учасниками у кінці XIX – на початку XX ст. стали російські вчені (Б. Вишеславцев, М. Коркунов, П. Новгородцев, Л. Петражицький, Є. Трубецької, Г. Шершеневич та ін.). Явище правової суб'єктності систематично привертало значну увагу провідних радянських (С. Алексєєв, С. Братусь, С. Йоффе, Р. Халфина) та україн-

ських теоретиків права (О. Богініч, В. Дудченко, С. Гусарев, М. Кравчук, В. Лемак, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін.). На сучасному етапі розвитку теорії права наслідки наукового вивчення сутності феномену правової суб'єктності закріпилися у категоріальному вигляді.

Однак осмислення явища правової суб'єктності у вигляді ідей, тлумачень, визначень, афористичних висловлювань, доктринальних та загальних міркувань, або ж у вигляді інших змістовних концептів як елементів філософських, політичних та правових учень, можливо віднайти протягом усього того періоду духовної діяльності людства, який позначений існуванням держави та, відповідно, продукуванням і застосуванням нею права.

Так, починаючи з XVII ст. та до другої половини XIX ст., феномен правової суб'єктності фрагментарно описувався у працях з енциклопедії права (Х. Гунніус «Універсальна енциклопедія права» (1638 р.), Я. Форбург «Енциклопедія права публічного, приватного, цивільного та кримінального» (1640 р.), «Енциклопедія законодавства» К. Неволіна, що вийшла у світ в 1839 р.), а також певним чином досліджувався у контексті філософії права (І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, аналітична юриспруденція Д. Остіна, утилітаризм Д. Бен-тама, філософія позитивного права Г. Гуго тощо).

Протягом раннього Нового часу фрагментарне осмислення феномену правової суб'єктності відбувалося у межах політико-правових учень переважно в контексті ідей про природне право. Зокрема, Г. Гроцій позначив своє розуміння правосуб'єктності народу, держави, монарха та приватних осіб у трактаті «Про право війни та миру. Три книги» (1625 г.), вказавши, що правосуб'єктність

царя та держави, що виникає на підставі суспільного договору, укладеного з метою подолання хаосу та варварства, домінує над приватною правосуб'єктністю підданих («як раб у сім'ї, таке ж місце у державі займає підданий, і тому він є зняряддям начальника» [3, с. 148]). Поряд з цим, за Г. Гроцієм кожна людина є вільною та правосуб'єктною, і він вказує, що «за природою своєю кожен є захисником свого права, для чого нам і дані руки» [3, с. 146]. У творах Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Вольтера, Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, П. Гольбаха було проведено відмежування приватної правосуб'єктності особи від публічної правосуб'єктності громадянина чи феодального підданого. В основу розуміння правосуб'єктності особи були покладені невідчужувані приватні права людини, необхідність реалізації та захисту яких усвідомлювалася як ціннісна установка, рівна або навіть пріоритетна по відношенню до державних інтересів.

Ще раніше, протягом європейського Середньовіччя уявлення про правову суб'єктність знаходимо у теологічних працях Т. Аквінського та у роботах середньовічних юристів. Наприклад, Т. Аквінський вказував на існування вічного закону, властивого божественному розуму, природного закону як віддзеркалення першого у суб'єктивному розумі людей, людського закону – власне права (яке під страхом санкцій та шляхом їх застосування до грішників забезпечує дотримання ними вимог природного закону) та Біблії (як божественного закону одкровення). Таким чином, у філософії послідовно проведений теологічний принцип робить дійсну суб'єктність та, відповідно, і правосуб'єктність, трансцендентною по відношенню до земних реалій божественною

сутністю. Реальна ж феодальна правова суб'єктність осіб у той період була нетотожною за обсягом та різною за змістом, вона залежала від місця осіб і соціальних спільнот у корпоративному та ієрархічному устрої тодішнього суспільства. При цьому належить відзначити, що саме християнство зіграло величезну практичну роль у рості суб'єктності підданих, оскільки воно усіх людей урівняло до стану слуг Божих, і це при наявності васально-сеньоріальної системи підпорядкування і володіння та монархічного абсолютизму. Як влучно відзначено у літературі, «кожна людина мала діяти згідно з канонізованим сценарієм. Водночас чітко усвідомлювався принцип особистої відповідальності за все, вчинене людиною і відповідно своєї особистої гідності, неповторної індивідуальної суті» [4, с. 124].

Уявлення про правову суб'єктність стародавніх греків були зосереджені у філософському колі (софісти, Сократ, Платон, Аристотель), а у Римській державі – матеріалізовані у працях відомих юристів, у політико-правових трактатах (Цицерон) та у теологічній доктрині (Августин Блаженний). Основне – це те, що правосуб'єктність індивіда античного періоду була прив'язана до публічного статусу громадянина, який сприймався як певного роду привілей, як визнання того, що людина за своїми якостями гідна користуватися цінністю індивідуальної волі, гарантом якої виступала держава. У цей період правова суб'єктність також була властива державі (як політико-правовій формі буття народу), в обмеженому обсязі – територіальній громаді міста (муніципії), а також приватним об'єднанням громадян, які створювалися для спільного досягнення її учасниками визначеної ними мети (першим корпораціям). Розмежовуючи право

на публічне та приватне, а приватне, у свою чергу, на природне право, право народів та право громадян за критерієм суб'єктного складу, Ульпіан та інші римські юристи, тим самим, заклали основи для класифікації відповідних видів правосуб'єктності.

У країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай) мала місце сакралізація правосуб'єктності держави та абсолютизація правосуб'єктності верховного сюзерена як намісника божого за рахунок втілення у ньому правосуб'єктності суспільства. Осмислення правових явищ, включаючи правову суб'єктність, у той час не досягло рівня систематичного теоретичного розмірковування та відбувалося у більш прикладному вигляді філософської мудрості (Будда, Лао-Цзи, Мо-Цзи та ін.), яка мала своїм предметом тодішні закони, релігійні догмати та різноманітні життєві ситуації.

Належить відзначити, що раціональне осмислення феномену правової суб'єктності (і наукове, і донаукове) завжди ґрунтувалося на певних світоглядно-методологічних позиціях, що формувалися залежно від рівня розвитку та змісту духовної діяльності відповідних суспільств у різні періоди їх історії. Зокрема:

- розуміння правових явищ у країнах Древнього Сходу було неісторичним, застиглим у часовому відношенні; воно пов'язувалося із вирішенням етичних питань абстрактної особистості та відбувалося у релігійно-міфологічному форматі;

- древньогрецьке сприйняття суб'єктності взагалі та правової суб'єктності зокрема розвивалося як елемент цілісного світоглядного теоретизування вільного громадянина полісу, у розмірковуваннях якого органічно поєднувалися в єдину картину світу філософські, етичні, політичні, правові, економічні, теологічні та інші ідеї;

- древньоримські правники зосереджувалися переважно над вирішенням проблем та розробкою термінології конкретного правозастосування, особливо у сфері абсолютних речових прав та майнових зобов'язань громадян, і тому вони не залишили нам завершеної системи юридичних категорій, включаючи категорію «правова суб'єктність». Однак загальні погляди Цельса, Ульпіана та інших римських юристів стосовно сутності права, його джерел та поділу, реалізації різних видів правосуб'єктності римських громадян, доповнені політико-правовим вченням Цицерона у майбутньому стали добрим теоретичним фундаментом для продуктивного розвитку європейської юридичної науки;

- середньовічна правова наука в питаннях суб'єктності була схоластичною, дуже аналітичною та характеризувалася застосуванням установок, або розвинутих у метафізичній філософії та теології, або ж запозичених із римської юриспруденції;

- правові та філософські вчення Нового часу позначені відходом від теїстичних та умоглядних позицій на користь антропоцентризму та позитивної науки, озброєної раціоналістичною методологією;

- підходи до пояснення правосуб'єктності у теорії права країн Європи у XIX ст. позначені фундаментальною суперечністю природно-правового та позитивного типів праворозуміння у різних варіантах їх формування. Ця дихотомія пізніше була доповнена появою соціологічно-правової та інших методологічних парадигм;

- розуміння права та правової суб'єктності у радянській юридичній науці ґрунтувалося на ідеології марксизму-ленінізму та мало методологічною основою матеріалістичну ді-

лектику; воно відзначалося прихилом загального над груповим та індивідуальним, а публічного (державного) – над приватним (особистим);

- для європейської юридичної науки XX ст. та початку XXI ст. характерною є стійка тенденція до реновації природно-правових принципів та установок, скерованість на посилення захисту приватної правосуб'єктності від уражень внаслідок тиску публічних інтересів, а також розповсюдження синергетичних і міжгалузевих підходів. При цьому, починаючи з другої половини XX ст., європейською правовою думкою ведеться постійний пошук можливостей узгодження основних стратегій осмислення права шляхом створення моделей їх доповнюваності чи інтегративного синтезу (це, зокрема, стосується низки спроб зближення природно-правової концепції та концепції позитивного права) [5, с. 152-154].

Проведений вище короткий екскурс у минуле донаукового та наукового осмислення явища правової суб'єктності є дуже конспективним викладом історії відповідних ідей та методологічних парадигм, властивих різним часовим епохам і географічно різноманітним регіонам. Він здійснений з метою чіткого формулювання основного завдання цієї статті – дати відповідь на питання: чому ж філософія та теорія права зберігають правову суб'єктність у колі своїх інтересів як постійний предмет пізнання? А також пояснити: чому знання про це явище права досягають категоріальної форми існування?

Відповідаючи на ці питання, перш за все, належить відзначити, що філософія як форма раціонального осмислення дійсності виникла з метою задоволення світоглядної потреби людини у визначенні нею свого місця та призначення у світі, який охоплює собою і при-

роду, і соціум. Потреба у наданні теоретично завершеної відповіді на питання сенсу життя особистості передбачає створення чіткої етичної системи, обґрунтованої філософським пізнанням кінцевої сутності всезагального буття, та виклад відповідної програми дій. До речі, свого часу І. Кант зауважив, що «практичний філософ – наставник мудрості навчанням і справою – є філософом у власному сенсі слова. Тому що філософія є ідеєю досконалої мудрості, що вказує нам останні граничні цілі людського розуму» [6, с. 332]. У свою чергу, практичне виконання етичних правил у процесі досягнення індивідуальних «граничних цілей» повинне забезпечити особистості максимальне розкриття її потенціалу, що можливе лише шляхом досягнення стану гармонії сенсу та процесу окремого життя з багаторівневим процесом розвитку універсуму загалом. Зрозуміло, що матеріалістична, ідеалістична філософія чи теологія по-різному відповідають на фундаментальні світоглядні питання людини. Для нас зараз важливо підкреслити те, що вже лише існування філософії як теоретичної форми світогляду передбачає неминучість вирішення нею проблеми суб'єкта (індивідуального «я», загального чи всезагального «ми»), якому адресуються отримані філософські концепти та який, власне, сам і є тим активним джерелом, що генерує їх.

Із викладеного вище зрозуміло, що онтологічні, гносеологічні, аксіологічні, праксеологічні та всі інші сфери філософського розуміння світу неминуче знаходять своїм предметом пізнання соціальну дійсність, оскільки саме вона є життєвим полем кожної особистості. І саме у соціальній реальності особистість відчуває консолідований вплив воль інших людей, які стосовно неї постають

як об'єктивні публічні інтереси, представлені державою та іншими інститутами влади і забезпечені силою останніх. Відповідно, абстрактна суб'єктність взагалі, властива людині, у більш конкретному соціальному наближенні першочергово виявляється правовою суб'єктністю, оскільки саме право (*jus*) ще з античних часів тлумачиться як обумовлена конкретні-історичними реаліями зовнішня міра свободи волі, доступна індивіду.

Більше того, хотілося б особливо відзначити, що у реальних суспільних відносинах правова суб'єктність постає передумовою набуття та засобом належної реалізації всіх інших видів соціальної суб'єктності. Історії відомо безліч прикладів того, як втрата правової суб'єктності у межах конкретно-історичного соціуму була аналогом соціальної смерті індивіда. Наприклад, в Афінах у VI ст. до н. е. найважчим покаранням була не смертна кара, а повне позбавлення політичних та громадянських прав (так звана *атімія*) [7, с. 52]. Римському праву відомий інститут *capitis deminutio maxima* (що у перекладі з латини означає «найбільше зменшення правоздатності»). Як відзначається у літературі, зроблений та оформлений квірітами інститут громадянської (соціальної) смерті зберігався у законодавстві деяких європейських країн аж до середини XIX ст. Для середньовіччя справою богоугодною і корисною було вбивство оголошеного поза законом, а тому будь-які злочинні дії щодо нього були безкарними. Найдовше інститут громадянської смерті мав місце у Франції – до 1854 р. За Кодексом Наполеона, засуджений до громадянської смерті позбавлявся майнових прав, не мав права брати шлюб, виступати однією із сторін у судовому процесі, його майно переходило до спадкоємців так, ніби він помер [8, с. 16].

У сучасному світі ураження правової суб'єктності по відношенню до фізичних осіб не спричинює катастрофічної втрати ними соціального потенціалу, оскільки люди, як відомо, наділені природними правами, які від них у цивілізованому суспільстві відняти неможливо за будь-яких умов. Як влучно відзначив Г. Кельзен, «неправоздатні люди – як-от, скажімо, раби – за сучасним правом начебто більше не подибується» [2, с. 180]. Однак сформульований вище «смертельний діагноз» є абсолютно дійсним для тих суб'єктів права, що засновані власне на правовій субстанції, тобто для юридичних осіб. Нагадаємо, що правосуб'єктність таких утворень завжди є цільовою (спеціальною). Її набуття дозволяє юридичній особі здобути ресурси, необхідні для виконання визначених засновником функцій, ефективно їх використовувати, зберігати, примножувати та передавати. Зворотний процес навіть не повної втрати, а лише обмеження спеціальної правосуб'єктності (наприклад, анулювання ліцензії суб'єкта господарювання) має своїм прямим наслідком часткове чи повне припинення доступу юридичної особи до ресурсного обсягу, необхідного для її функціонування, що у досить короткостроковій часовій перспективі закінчується ліквідацією такого обмежено правосуб'єктного утворення.

Втрата власної правової суб'єктності територіальною громадою чи державою призводить або до їх зникнення шляхом включення до складу інших, більш потужних правосуб'єктних організмів, або ж через редукацію раніше належної їм правосуб'єктності понижує їх до рівня частково правосуб'єктного утворення чи утворення з ознаками правосуб'єктності.

Таким чином, філософське тлумачення сутності явища правової суб'єктності розвивається

в контексті філософії права як розділу соціальної філософії. В тій мірі, у якій філософським розумом вирішується світоглядне питання про свободу волі людини, про можливість та необхідність її обмеження, зокрема, засобами соціального контролю (включаючи мораль, право та релігію), філософське пізнання вимушене своїм, властивим саме їй чином сформулювати відповідне світоглядне бачення явища правової суб'єктності. Адже при розгляді загальної діалектики свободи та необхідності у житті людини належить окремо оцінити обґрунтованість примусового обмеження суб'єктності людини також і засобами права (або, іншими словами, потрібно визначити міру необхідності обмеження суб'єктності вільного індивіда, зокрема, правом).

На відміну від філософії права, юридичні напрямки наукового пізнання ґрунтують свої емпіричні та теоретичні пошуки на основі так званої «об'єктивності права», яка виявляється у його автономності, у визнанні існування права як самобутнього, самоцінного та цілісного суспільного явища. У загальній теорії права, як і в галузевих науках, ведеться пошук істини переважно у праві «само-му по собі» (користуючись виразом І. Канта), тобто відбувається внутрішнє пізнання елементів права, котрим характерні «нормативність, системність, загальнообов'язковність, формальна визначеність і т. ін., які за юридичною природою об'єктивно притаманні правовим нормам і праву в цілому» [9, с. 174]. Проблеми тієї чи іншої соціальної обумовленості права є скоріше предметом соціології, економіки, політології, історії та інших суспільних наук у межах їх предметних сфер. Однак належить відзначити, що цілісність об'єкта пізнання всіх перелічених вище наук (суспільства) обумовлює поєднання та певне накла-

дання їх відносно виокремлених предметів у практиці проведення реальних наукових досліджень. Крім цього, сутнісна залежність різних та онтологічно складних соціальних об'єктів (наприклад, держави і права) призводить до того, що вони досліджуються у межах однієї науки. Між тим, держава і право є самобутніми феноменами, хоча і дуже взаємопов'язаними; по аналогії із людиною право можна порівняти із її душею, а державу – із тілом.

Ознакою об'єктивності позначене також і явище правової суб'єктності. Однак не зважаючи на постійну актуалізацію суми знань про цей предмет юридичної науки, повністю узгодженої категоріальної дефініції «правова суб'єктність» у теорії права дотепер не досягнуто, що засвідчено у десятках, якщо не у сотнях публікацій авторитетних правників. З нашої точки зору, правова суб'єктність у теорії права повинна розумітися як іманентний, тобто абсолютно невід'ємний атрибут кожного суб'єкта права, наявність якого, по-перше, принципово позначає абстрактний статус існування когось власне як суб'єкта права та, по-друге, дозволяє конкретно дослідити особливості окремого, особливого чи загального суб'єкта права, оскільки предметно фіксує специфіку структури, змісту та обсягу доступного йому правового потенціалу. Іншими словами, дійсно предметна юридична характеристика кожного суб'єкта права відбувається лише у вигляді розгорнутого, змістовного дослідження якраз його правосуб'єктності, адже статус суб'єкта (а саме особи чи іншого діяча як вольового та активного утворення у його відношенні до об'єкта впливу), по суті, є наперед заданим, апріорним, доведеним до теорії права та інших юридичних наук із сфери філософії загальною та філософії права, зокрема.

Предметним полем останніх, зокрема, є визначення абстрактної сутності суб'єкта та суб'єктності загалом, якісних етапів та закономірностей їх становлення, виявлення меж, способів, видів та можливостей втілення людиною своєї суб'єктності, виявлення здатності людини розпізнати свою індивідуальну суб'єктність у процесі самоусвідомлення, розвинути її, позитивно змінити тощо.

Саме об'єктивна «всезагальність» правової суб'єктності як свого роду ефіру, постійно присутнього у всіх правовідносинах в якості передумови їх виникнення та модератора їх змісту, зумовила те, що теоретичні знання про це явище права у процесі свого зростання на певному етапі досягають категоріальної форми існування. У сучасній теорії права категорія «правова суб'єктність» закономірно набула ключового значення як засіб пізнання правової дійсності (минулої, сучасної, майбутньої), а також як один із базових елементів категоріальної структури цієї науки. Із категорією «правова суб'єктність» системно співвідносяться всі найбільш загальні поняття (категорії) теорії права, зокрема, такі, як «право», «суб'єкт права», «правова норма», «правові відносини», «правовий статус» тощо.

Також належить вказати, що правова суб'єктність, зберігаючи свою сутнісну ідентичність, є динамічним правовим явищем, вона змінюється у своїх конкретно-історичних виявах, формах та способах реалізації відповідно до етапів соціально-економічного розвитку суспільства. Тому теоретична реконструкція цього правового явища юридичною наукою потребує свого постійного оновлення з тим, щоб відповідати критеріям дійсно наукового знання.

Підводячи підсумки, відзначимо, що:

1. У сучасному періоді в загальнофілософському горизонті

категорія «правова суб'єктність» як виділений предмет пізнання відсутня через методологічні особливості цього рівня філософського теоретизування. Однак філософське висвітлення сутності суб'єктності як якісно визначеного явища дійсності має світоглядне значення для розуміння загальної сутності також і правової суб'єктності.

2. У соціальній філософії, зокрема, у філософії права, фокус досліджень правової суб'єктності був та залишається зміщеним щодо вирішення світоглядних питань, а саме тих, які стосуються суперечливих проблем буття суб'єкта у праві та, відповідно, буття права для суб'єкта. Таким суб'єктом для філософії завжди була або людина (як абстрактний, відірваний від суспільства індивід, або ж людина як образ людства загалом, тобто як усупільнений індивід).

3. Важливість та змінність реальної правової суб'єктності постійно зумовлювали потребу в існуванні її адекватного гносеологічного образу, і до моменту появи загальної теорії права філософія по-своєму відгукувалася на таку пізнавальну необхідність. Адже практика суспільного життя дуже переконливо свідчила, що правова суб'єктність є умовою набуття, збереження, обмеження чи втрати всіх інших видів соціальної суб'єктності. Відповідно, до того часу, як у Європі сформувалася загальна теорія права, постійно відбувалося філософське осмислення явища правової суб'єктності і здійснювалося воно у вигляді специфічних гносеологічних рефлексій, форма та зміст яких відповідали конкретно-історичному рівню розвитку самого філософського пізнання світу, а також індивідуальному стилю розмірковування кожного окремого філософа.

4. У XX столітті теоретичне віддзеркалення явища правової суб'єктності з необхідністю набуло свого категоріального закріплення у науці загальної теорії права. На сучасному етапі категорія «правова суб'єктність» перебуває у безпосередньому предметному полі юридичної науки та розвивається галузевими доктринами на чолі із загальною теорією права. При цьому методологічною особливістю формування змісту цієї категорії у юридичній науці по відношенню до специфіки філософського пізнання дійсності, що розгортається на рівні загального та всезагального, є свого роду прикладний акцент у вигляді звернення саме до правового аспекту сутності суб'єктності (який, власне і прийнято іменувати правосуб'єктністю), однак зі сторони самобутніх закономірностей його внутрішнього функціонування. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Меркель А. Юридическая энциклопедия / А. Меркель ; пер. Ф. К. Зейделя под ред. В. М. Грибовского. – С.-Петербург, 1902. – 266 с.
2. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
3. Гроций Г. О праве войны и мира. Книга первая [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.civisbook.ru/files/File/Groziy_Kn1.pdf
4. Бондарук Т. І. Історико-правові есе / Т. І. Бондарук – Київ-Херсон : ФОРМ Грін Д. С., 2017. – 240 с.
5. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : моногр. / С. П. Рабінович. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с.
6. Кант І. Трактати и письма. – М. : Издательство «Наука», 1980. – 709 с.
7. Макаруч В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Вид. 5-те, доп. – К. : Атіка, 2006. – 680 с.
8. Вовк В. М. Феномен «живого небіжчика» у римському праві / В. М. Вовк // Наше право. – 2013. – № 7. – С. 12-16.
9. Євграфова Є. П. Об'єктивність права. Проблеми теорії і реальності : моногр. / Є. П. Євграфова. – К. : Парламентське вид-во, 2014. – 414 с.